

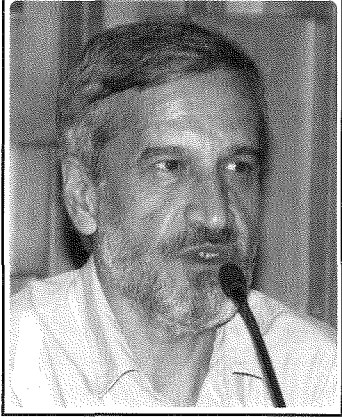
Vakıf Medeniyeti ve Şehir

Sempozyum

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fahamettin BAŞAR
Mehmet KURTOĞLU

Ankara • 2013

TARİHÇİNİN VAKİF ŞEHRE İLGİSİ: ESKİŞEHİR MEVLEVİHANESİ ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Ahmet Nezihi TURAN

Anadolu Üniversitesi

21 Aralık 2012 Cuma günü saat 19.30'da Odunpazarı Belediyesi Yunus Emre Kültür Merkezi'nde Şeb-i Arûs vesilesiyle Sem'a Mukabelesi icra edildi. Her şey dört dörtlüktü. Nitekim, olabilecek en iyi sunuş konuşmalarından birini yapan Ali Bektaş program kapanışında o gün orada oluşan havaya Konya'da dahi şahit olmadığını söyledi. Mevlevilikte mukabele dört fasılla ikmal edilir. Önce n'at okunur ki, programdaki icra güftesi Mevlânâ'nın bestesi, UNESCO'nun 2012'yi (Nâbî ile beraber) uluslararası anma yılı ilan ettiği Buhûrî-zâde Mustafa Efendi'nin Rast N'at-ı Şerî'iydi. Ardından Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. Zeki Atkoşar'ın bestelediği Şevkefzâ Mevlevî Âyîn-i Şerî'fi geldi. Mahmut Şevket Öztürk'ün enfes sesinden Aşr-ı Şerîf dinlendi ve son fasılda Zeki Atkoşar Post Duası edip Mevlevî Gülbangı çekti. Atkoşar'ın daha sonra verdiği bilgiye göre Eskişehir'deki bu üçüncü Sema mukabelesi hakikaten usulüne en fazla yaklaşıyordu. İlk ikisi mahdut imkânlar yüzünden maalesef pek amatör olmuştu.¹ 2013 Aralık'ında daha da güzel olacağı tahmin ediliyor.

UNESCO'nun 2007'de "İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası" listesine aldığı Mevlevi Semaî ve Ayini Mevleviliğin ana ritüeli. Mukabele olarak bugün ABD başta olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde icra ediliyor. Türkiye'de alâka merkezi asıl Konya olmak birlikte Eskişehir'de ve diğer başka şehirlerde de her yıl aralık ayında tören yapılıyor. Törenlere bilhassa Mevlevihanelerin olduğu şehirlerde itina edilmektedir.² Burada bu önemli Mevlevihane'ye Eskişehir tarihçilerinin ilgisini sunmaya çalışacağım. Bunu yaparken önce yaptığım okumalarla konuyu nasıl anladığımı gösterecek sonra tarihçilerin ilgisine değineceğim.

Mevlevilerin büyük merkezlerine âsitâne diğerlerine dergâh veya tekke deniyor, tek bir adla anılmaları durumunda tekke denip geçiliyor. Mevlevihane veya Mevlevi tekkeleri tabiri ortak ad. Eskişehir'deki dergâh/tekke işte bu Mevlevihanelerden biri, büyük merkez olmak itibarıyla de bir âsitâne. Kurşunlu Külliyesi'nin (üniversitesinin) içinde bir fakülte olarak inşa edilmiş. Diğer Mevlevihaneler de külliyelerin içinde yer alırlar, bulundukları külliyelerin de aslî fakülteleridirler. Rektörün ve (bazı) fakülte dekanlarının AÖF'li olması ve üniversitenin tanınan yüzünün bu fakülte olması anlamında AÖF'nin Anadolu Üniversitesi'nin aslî fakültesi olmasına benzetilebilirler. Nasıl üniversitenin içinde hangi fakültelerin olduğu ya da olmadığı muhtelif değişkenlere bağlı ise külliyeler için de öyle. Türkiye Mevlevihanelerinin toplu incelemesinden çıkan sonuca göre (Tanrıkorur 2000: I, 118) Mevlevihaneler birbirlerinden yerleşim tercihi ve düzeni bakımından ayrılıyorlar. Mesela çoğu durumda şeyh efendinin kendi mülkü olan ev bir tekkeye dönüşmüş veya zaten öyle inşa edilmiş ise "ev-tekke", cami ile tekkenin iç içeliği söz konusu ise "cami-tekke" adlarını alan çift fonksiyonlu bir görünüm arz ediyorlar.

1. Bir Mevlevî muhibbi olan Atkoşar bestekâr, müzikolog ve nota derleyicidir. Yayımlanan son bestesi Hicaz Kâr-ı Nâtık "Kâr-ı Özge-Edâ"dır: İ.

Aydın Yüksel'e Armağan, İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları, İstanbul 2012, s.572-9; güftesi (aynı eser, s.308-10) Mustafa Tahralı'ya aittir.

2. Türkiye'deki Mevlevihaneler için ilk toplu fotoğraf kataloğu için: (Kuş vd. 2005). Bu kitap aynı adı taşıyan bir projenin ürünüdür. Bir diğer ürünü de CD'sidir, videosuna şuradan bakılabilir: <http://muze.semazen.net/content.php?id=00146> Eskişehir Mevlevihanesi'ne ikisinde de yer verilmiştir. Ardından Dünya Mevlevihaneleri projesi yürütülmüştür (2006) ve bunun ürünü olarak da şu kitap çıkmıştır: (Kuş 2012). Bu da bir ilk olmakla birlikte gezi notları ile fotoğraflarından oluşan kitabın adına uygun olarak yeniden tertibi; tashih, tadil ve ikmalî şarttır. Olmazsa yenisi mutlaka hazırlanmalıdır.

Tarihçinin Vakıf Şehre İlgisi: Eskişehir Mevlevihanesi Örneği

Eskişehir Âsîtâne Mevlevihanesi -Konya Pirî Mehmed Paşa ve Ankara Mevlevihaneleri gibi- bir "cami-tekke" örneği (Tanrıkorur 2000: I, 119). 16. yüzyılın ilk ve ikinci yarısında inşa edilen bu üç Mevlevihane'nin birer cami-tekke örneği oluşu aynı zamanda tarikat mimarisinin bu dönemde aldığı şekli de yansıtıyor. Bunlar tarikat mimarisi açısından 'sivil mimari ve sivil mimari ile yakınlık' aşamalarından, "ev-tekke"den, kopuşu temsil ediyorlar.³

Mevlevî tarîkatinin doğuşundan günümüze üç dönemi olduğu varsayımına göre ilk dönem kuruluşundan (Sultan Veled vd.) İstanbul'da ilk dergâhın açılışına (1491, II. Bayezid devri) kadar sürer. İkinci dönem Divane Mehmed Çelebi'nin ölümüne (1545) kadar devam eder. Bu tarihten itibaren Mevlevîlik Osmanlı hâkimiyetinde istikrar dönemine girer ve bu üçüncü dönem 1925'te tekkelerin kapatılmasıyla sona erer. Tarîkatin bakış açısı anlaşılır sebeplerle bu dönemleri tek bir çağ olarak görme eğilimindedir (Işın 2003: 151-5). Sultanların ve devlet adamlarının Mevlevîler'e bilhassa ilgi gösterdikleri bu dönemin II. Bayezid'in saltanatıyla başladığını bir daha hatırlamak gerekebilir. Sûfî meşrep oluşu, Mevlânâ'ya teveccühü, Konya'daki türbeyi tamir ve âsîtâneye yaptırdığı ilaveler bu hükümdarın öncü rolünü göstermektedir (Ocak 1993: 21). Çoban Mustafa Paşa vakfiyesi Eskişehir Mevlevihanesi'nin kuruluşunu 1526 yılına tarihlediğine göre (TSMA, D 7003)⁴ onu istikrar döneminin başlarına yerleştirmek gerekiyor.

Bu dönemde Anadolu'da üç ana yol ve güzergâh bulunmaktadır: Sağ, Orta ve Sol kol. Eskişehir İstanbul'dan başlayıp Haremeyn'e ulaşan sağ kol üzerinde, Bozüyük ile Seyitgazi menzilleri arasındadır ve buradaki Kurşunlu külliyesi, bir menzil külliyesi çağı olan 16. yüzyılda ortaya çıkan örneklerdendir. Bu çeşit külliyelerde han, arasta, tabhane, imaret, hamam gibi ticari ve sosyal yapılar daha ön plandadır (Müderrişoğlu 2002: 922-3). Nitekim İstanbul'dan sonraki ilk menzil Gebze ile Eskişehir menzili arasında iki külliye olan Çoban Mustafa Paşa da buna riayet etmiştir. Bu yüzden de, ilgi o yöne kaysaydı, Kurşunlu'dan menzil külliyesi diye söz etmek gerekecekti. Yalnız Kurşunlu külliye planında vurgulanan ve hemen dikkati çeken bir başka yapı daha vardır: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, Konya'daki "Âsîtâne-i Aliyye"den sonra gelen ve 15 Mevlevî âsîtânesinden biri olan (Tanrıkorur 2000: I, 69)⁵ Eskişehir Âsîtâne Mevlevihanesi. Yönümüz burası ve ilgimizi çekmesi bir Mevlevî külliyesi de olmasından. Tanrıkorur (2000: I, 119) bu külliyei "Kervansaray, menzilhane ve aşevinin yer aldığı bir menzil külliyesi içinde yer alan Eskişehir Mevlevihanesi cami-semahanenin kible yönündeki geniş avlu, L şeklindeki derviş hücreleriyle bir selâmlıkla çevrilmiş ve câmi-semahanenin batısında matbah-ı şerif yerleştirilmiştir" diyerek tarif ediyor. Külliye'nin vaziyet planında görülen ve adlandırılan 18 birimden sekizi Mevlevihane yapıları: Mescid-Semahane (Kurşunlu Camii), Matbah-ı Şerîf ve Meydân-ı Şerîf, Ayin-i Cem Odası veya Sohbet Odası, Dede Hücreleri, Harem Dairesi, Hâmuşan, Ana Avlu, Şadırvan -1950'den sonra yapılmış (Tanrıkorur 2000: I, Ç.31).

Buraya kadar Tanrıkorur'un doktora tezine konunun doğrudan kaynağı olarak atıflar yaptım. Oysa bir sanat tarihçisi olarak Türkiye Mevlevihaneleri gibi geniş kapsamlı ve iddialı bir araştırmaya giren Tanrıkorur, tamamlaması uzun yıllar alan çalışmasına özel sıkıntıları sebebiyle yeterince inceleyemediği bazı Mevlevihaneleri, bu arada Eskişehir Mevlevihanesi'ni dâhil edememiş (Tanrıkorur 2000: II, 1). Yeterince incelenemediği belirtilen bu konuya Eskişehir tarihçilerinin, sanat tarihçilerinin de eğildiği anlaşıyor. Nasıl? Önce tarihçilere bakalım.

Doğrudan Eskişehir üzerine yapılmış olmasalar da konuyu ele alan bütün araştırmalar için literatürde ilk incelemeler 1960 öncesine gitmektedir (Ergin 1936: 40-3; Gökbilgin 1952: 515-8; 525-6). Bu incelemelerin ana kaynağı Çoban Mustafa Paşa vakfiyesidir (TSMA, D 7003). Zeyilleriyle birlikte mufassal bir vakfiyedir ve buradaki malumatı diğer müteferrik arşiv belgeleri tamamlamaktadır. Nitekim hem Kurşunlu külliyesine hem de Paşa'nın diğer vakıflarına ilişkin ilk incelemeler ile sonrakiler bu iki kaynak

3. Mevlevihanelerin tarihsel gelişiminin özlü sunumu için şuraya bakılabilir: (Tanrıkorur 2004).

4. Çoban Mustafa Paşa Vakfiyesi'ni kaynak olarak kullanan son çalışma için bak (İnce 2011).

5. Tanrıkorur bu sayıyı verirken aynı zamanda müstakbel araştırmacıdan kaynak ve araştırmaların mukayeseli okunmasıyla elde edilebilecek yeni tespitler de bekliyor (2000: 105, n.58).

grubunu esas almaktadırlar.

Eldeki son (Gökbilgin 1952) bilgilerle yola çıkan ve 40 yıl sonra yapılan ilk araştırma bir doktora tezidir; 16. yüzyıl Eskişehir'ini incelemektedir ve iki defa basılmıştır (Doğru 1993, 2005).⁶ Eserin ilk baskısında Kurşunlu külliyesi "Halen Ayakta Olan Mescit ve Camiler" genel başlığı (Doğru 1992: 70, 72 vd.), ikinci baskısında "Çoban Mustafa Paşa Camii" müstakil başlığı altında anlatılmaktadır (Doğru 2005: 111 vd.). Her iki baskıda da Mevlevihane hakkındaki bilgi şundan ibarettir: "Önce caminin avlusunda bulunan medrese binası, daha sonra ise cami (1855) mevlvihane olarak kullanılmış, tekke ve zaviyelerin kaldırılmasından sonra imaretin bu işlevi kalmamıştır" (1992: 73, 2005: 112).⁷ Bu bozuk ve karışık cümleden Eskişehir'de 16. yüzyılda bir Mevlevihane olduğu sonucunu çıkarmak mümkün görünmüyor. Kitabın "Eskişehir'de Bulunan Zaviyeler" başlığı altında anlatılan kısmında (1992: 80-83, 2005: 120-125) veya başka hiçbir yerinde Mevlevihane bahsi bulunmuyor. Bu Doğru'nun güncellenen ikinci bibliyografyasında Tanrıkorur (2000) ve İnce'nin (2002) bulunmamasıyla da ilgili olabilir. Hâlbuki yazar ilk baskıdan (1992) "15 yıl sonra" yapılan ikinci baskıda (2005), bu süre zarfında ulaştığı yeni sonuçları da ilave ettiğini söylemektedir (2005: 13). Kaynakları arasında bahsi geçen vakfiyeye atıflar yaptığı, ilk olarak kendisinin kullandığı kaynak BAO MAD 24 (1992: n.226 vd.) Mevlevihane'nin tarihi için müteakip araştırmacılar (Adalıoğlu - Arslan 2009: 63 vd; 2011: 44 vd.) için de temel kaynaklardan sayıldığı halde bu bahsin iki baskıda da olmaması en azından dikkati çekmektedir.

Eskişehir Mevlevihanesi hakkında ilk ve tek monografi 2009'da yayımlanmış, 2011'de bir daha basılmıştır (Adalıoğlu-Arslan). Doğrudan Mevlevihane'nin tarihine odaklanan bu eser de asıl kaynaklara atıflar yapmakla birlikte Tanrıkorur (2000) ve İnce'yi (2000) görmüyor.⁸ Bu da bir takım yanlışların tekrarlanmasına sebep oluyor. İkinci baskıda yeni ve önemli bir belgeye daha yer verilmekle beraber problem devam ediyor.

Temel akademik müracaat ansiklopedilerinin hiçbirinde "Eskişehir Mevlevihanesi" maddesi bulunmuyor -muhtelif Mevlevihanelerin yer aldığı DİA'da da yok. "Kurşunlu Külliyesi / Eskişehir" var (İnce 2002) ama sadece "yirmi hücreli bir zaviye"den söz ediyor (İnce 2002: 448); burasının bir Mevlevihane olduğundan bahis yok. Ayrıca "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi" var (Seyhan 1994) ama o da Gebze'dekini anlatıyor ve Paşa'nın bir de Eskişehir'de külliyesi olduğuna değinmiyor; İnce Gebze'yi görmüyor Seyhan Eskişehir'i. Eskişehir maddeleri de (Darkot 1977; Mordtmann - [Fr. Taeschner] 1991; Oğuzoğlu - Emecen 1995) keza Mevlevihane'yi es geçiyorlar.

Bir de "Tarihçi" Olmayan tarihçiler var. Onların eserlerinin ilkinde Mevlevihane hakkında aydınlatıcı açıklamalar var (Acar 2009: 16-27). İkincisinde Mevlevihane'nin tarihi serbest üslupla özetleniyor ve orada "Baştan planlanarak ve Mevlevihane olarak yapılan nadir yapılardan birisidir burası." deniyor (Uğurlu - Ençevik 2011: 166-171,168). Yazarlardan birinin (Uğurlu) mimarlık ve sanat tarihi uzmanı olduğu düşünülürse bu ifadeyi dikkate almak gerekiyor.

Sanat tarihinden sanatın tarihçilerine geçelim. Külliye'yi konu eden nispeten erken yayında (Altınsapan 2006) ve bir prestij eserde çıkan "Eskişehir'de Türk Sanatı ve Mimarisi" adlı makalede (Altınsapan 2009) Mevlevihaneden bahis yok. Konuyla doğrudan ilgili Eskişehir Zaviye ve Türbeleri (Selçuklu-Osmanlı Dönemi) adlı eserde de (Altınsapan - Parla 2010) Kurşunlu külliyesine ve Mevlevihane'ye dair herhangi bir bilgi yer almıyor. "Merkez"de sadece üç türbe; Şeyh Ahi Mahmud Türbesi, Şeyh Edebalı Türbesi ve Şeyh Şehabeddin Sühreverdi Türbesi tasvir ediliyor (s.11-24). Bunun ardından bir tebliğ geliyor ve orada sıbyan mektebi sanılan Mevlevihane'nin matbah-ı şerifi tanıtılıyor (Altınsapan - Deveci - Gerengi 2012). Tebliğde çelişkili bilgiler bir araya gelmiş. Zaten uzun ve maksadı muğlak bir başlığı var ve sonuç olarak söylenen Kurşunlu külliyesinin "bir Mevlevi dergahı olduğu" görüşü

6. Kitabın ilk baskısında eserin "Yunus Nadi yarışmasının 'Yayınlanmamış Sosyal Bilimler Araştırması' dalında Prof. Dr. Toktamış Ateş, Prof. Dr. Tamer Berksoy, Prof. Dr. Zafer Toprak, Korel Göymen ve Gencay Şeylan'dan oluşan jüri tarafından ikincilik ödülüne layık" görüldüğü belirtiliyor (Doğru 1992: 4).

7. İkinci baskıdaki tek fark 1855 yılındaki parantezin kaldırılmış olmasıdır.

8. Yazarlar Seyhan'a (1994) atıf yapıyor, oysa orada Gebze anlatılıyor. Eskişehir'i konu eden İnce'dir (2002).

(Altınsapan vd. 2012: 43) ile metnin genel akışındaki tenakuzun fark edilmediği anlaşıyor. Altınsapan (2009), Altınsapan-Parla (2010) ve Altınsapan-Deveci-Gerengi (2012) ilgili ansiklopedi maddelerini (Seyhan 1994; İnce 2002) ve Tanrıkorur'u (2000) görmüyor veya dikkate almıyorlar. Üç çalışmada da konuya dolaylı ilgisi olan yerlere yapılan atıflar çok, doğrudan ilgisi olanlara daha az ve Adalıoğlu-Arslan (2009) hariç güncel değil. Bu arada külliye üzerine adı yukarıda anılan bir de kitapçık yayımlanıyor. Bibliyografyası güncel. Fakat ara başlıklarda "Zaviye" ve "Sıbyan Mektebi" var ama Mevlevihane ya da Matbah-ı Şerif yok (İnce 2011: 18-19). Zaten yazar zaviyenin Mevlevihane "Sıbyan Mektebi"nin matbah olduğundan emin görünmüyor.

Bütün bu anlatılanlar bazı soruları akla getiriyor. Acaba Kurşunlu külliyesi uzun yıllar sonra 2000'le beraber mi, Odunpazarı'nda başlayan turistik temizlikle mi gündeme geldi? Bir sanat tarihçisi olarak Tanrıkorur ciddiye mi, muhatap mı alınmıyor? Bir tarihçinin dediği gibi (Arnold 2007: 29) her tarih kendi zamanı hakkında mı bir şeyler söylemeye çalışmaktadır? Yoksa sıradan yöntem sorunlarını mı abartıyoruz?

Yöntem sorunlarını bir yana bırakırsak konu bağlamında belki şunları söyleyebiliriz. Projesiz modernleşen ülkelerin şehirleri de projesizdir. Eski ile yeni üst üste oturur, yer yetmezse yeni eskiyi sökerek yerini bulur. Bu sadece basit bir yer değiştirme, mekân kaybı ya da imkânı değildir. Sürekliliğe ilginin azalmasıdır. Biri çıkıp sormadığı sürece yakın geçmiş uzak hatıralardan ibarettir. Bugün mevcut olsun olmasın, yaşama pratiğindeki yerini kaybeden bir mekân ile ona bağlı hizmetlerin hatırlanması artık hafıza arkeolojisinin işidir. O halde yakın geçmişi bugüne ve uzak geçmişe bağlayamayan tarihçiyi, mazur görmesek de makul karşılayabileceğimiz bir süreksizlik ortamı söz konusudur.

Eskişehir'i bir zamanlar vakıf şehir yapan kurum Çoban Mustafa Paşa, bugün anılan adıyla Kurşunlu Külliyesidir. Bugün külliyenin gündelik hayat pratiğinin sürekliliğinde yeri olan tek kuruluşu camisidir. Muhtemelen 17. yüzyıldan tekke ve zaviyelerin kapatılmasına kadar aynı zamanda semahane de olan camide bugün bir engel olmamasına rağmen sema etmenin mümkün görünmemesi onun sürekliliğini de gölgeler. Bu yüzden modern tarihçi şehrin kronolojik tarihinde cami ve bugün başka amaçlar için kullanılan yapılara yönelirken ilgisi özellikle gölgeli alanlarda toplanamazsa yaptığı iş tescilden öteye gidemez.

Kaynaklar

Acar, M. Şinasi (2010) Eskişehir. Zaman, Mekân İnsan, ETO (Eskişehir Ticaret Odası) Yayınları, Eskişehir.

Adalıoğlu, Hasan Hüseyin- Arslan, Nizamettin (2009) (2011)Eskişehir Mevlevihanesi, Kesit Yayınları, İstanbul, 2. Baskı: Odunpazarı Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Altınsapan, Erol(2006) "Eskişehir Kurşunlu Külliyesi", ETO dergisi, 91, s.37-42.

Altınsapan, Erol (2009) "Eskişehir'de Türk Sanatı ve Mimarisi", Kurtuluş ve Aydınlanma. Eskişehir. Arşiv Belgeleriyle, Ed. Polat Safi, AÜ Yayınları, Ankara, s.519-535.

Altınsapan, Erol - Parla, Canan (2010) Eskişehir Zaviye ve Türbeleri (Selçuklu-Osmanlı Dönemi), AÜ Yayınları, Eskişehir.

Altınsapan, Erol - Deveci, Abdullah, Gerengi, Ali (2012) "Eskişehir Kurşunlu Külliyesinde Bulunan Sıbyan Mektebi Olarak Bilinen Yapıdaki Mimari Değişimler ve Özgün İşlevi Hakkında Bir Deneme", Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Anadolu Üniversitesi-Eskişehir 19-21 Ekim 2011 Cilt 1, AÜ Yayınları, Eskişehir, s.37-53.

Ambrosio, AlbertoFabio (2012)Dervişler. Tarihi, Antropolojisi, Mistik Yönü, çev. Buğra Poyraz, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Darkot, Besim(1977) "Eskişehir", İA(MEB), IV, 384-387.

Doğru, Halime (1992) (2005) XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı, Afa Yayınları, İstanbul. 2. Baskı: Odunpazarı Belediyesi Yayınları, Eskişehir.

Işın, Ekrem (2003), "Anadolu'da Mevlevîliğin Üç Dönemi (Genel Bir Değerlendirme)", Bursa'da

- Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü 2, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa.
- İnce, Kasım (2002)"Kurşunlu Külliyesi (Eskişehir)", DİA, XXVI, s. 448-450.
- İnce, Kasım (2011)Eskişehir Kurşunlu Külliyesi, Ankara.
- Kuş,Ahmet - Dıvarcı,İbrahim - Şimşek,Feyzi (2005)Türkiye Mevlevihaneleri, Konya Valiliği, Konya.
- Kuş,Ahmet (2012), Dünya Mevlevihanelerine Yolculuk, Karatay Akademi yayınları, Konya.
- Mordtmann,J. H. -[Fr. Taeschner](1991) "Eskishehir", EI2, II, s.715.
- Müderrişoğlu, M.Fatih (2002) "Menzil Kavramı ve Osmanlı. Devleti'nde Menzil Yerleşimleri", Türkler,Ankara, X, s. 920-925
- Ocak, Ahmet Yaşar (1993), "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler (XIII-XVIII. Yüzyıllar) Meselesine Kısa Bir Bakış", II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihâneler Kongresi, 14-15 Aralık 1993, (Tebliğler), Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2 (Mayıs), s.21.
- Oğuzoğlu, Yusuf- Emecen, Feridun(1995) "Eskişehir", DİA, XI, s.398-402.
- Seyhan, Köksal(1994)"Çoban Mustafa Paşa Külliyesi",DİA, VIII, s.351-4.
- Tanrıkorur, Barihüda (2000)Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri (3 cilt), Selçuk Üniversitesi SBE, yayımlanmamış doktora tezi, Konya 2000.
- Tanrıkorur, Barihüda(2004)"Mevleviyye", DİA, XXIX, , s.468-475.
- Uğurlu, Kamil - Ençevik (2011) Zâkir Eskişehir Şehrengizi. Muhacirler ve Manavlar, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.